

Article Information

Article Type: Research Article

This article was checked by iThenticate.

Doi Number: <http://dx.doi.org/10.17121/ressjournal.3545>

THE MEETING POINT OF TURAN AND ISLAM

TURAN VE İSLAM'IN BULUŞMA NOKTASI

Anvar Yusupov¹

Abstract

The redesign of the Eurasian continent's geopolitical structure began in the early part of the seventh century BC. The Sassanid and Byzantine Empires, the two superpowers of the supercontinent, commenced a protracted and brutal battle. People were directly involved in the conflict in addition to military since it was fought in the name of Zoroastrianism and Christianity. The war expanded in scope. Tens of thousands of people died, hundreds of thousands were injured, millions of people's faiths were violated, temples were demolished, and cities were set ablaze. Yet, the war was not over. In the midst of bloody events, a new force was emerging without drawing the notice of the rival superpowers. A new religion would spawn a new state and an entirely new civilization, influencing the course of history. Also, this new religion regarded Christians and Jews as "People of the Book," despite the fact that they had abandoned their homes and temples after losing the battle. Yet Islam's Holy Book describes as a winner of the war the Bisans. Here miracle happens, the written prophesy of the third party becomes real, Bisans achieved victory. However, the miracle's actions would be someone else's property. The ancient Turan civilization was revived by an empire that was founded fifty years prior to these advances by conquering the vast Asian steppes and the oldest towns in Central Asia. Once more, Turks appeared. Byzantium would gain a unique ally in the Turan-Iranian conflict, which developed over the Silk Road trade, as well as hope for the waiting Jews and Christians. The events of the 7th century in Eurasia -the Byzantine-Sassanid war, Byzantine-Turkic relations, and trade along the Silk Road -were examined in the essay from a fresh angle on the Turan-Islam axis through Europe, China, and Muslim resources. The initiation of the wide-ranging cooperation in the Turkish-Islamic World today has brought the subjects of the Turks' acquaintance with Islam and the services they rendered to the religion of Islam even more up to date. In the research, Byzantine chronologies, Chinese chronologies, Russian sources, as well as the famous turcologist Lev Gumilev's book "Old Turks" were used. The verses of the Quran and the Hadiths and the books of the famous Uzbek scholar Sheikh Muhammed Sadik Muhammed Yusuf, "Tafsir-i Hilal" and "Hadith and Hayat", were examined from the official sources of the Directorate of Religious Affairs of Turkey. Information on Islamic history has been analyzed by comparing the Arabic and English versions of the book "The History of Al-Tabari" (Ta'rikh al-rusul wa'l-mulük) by the famous Islamic historian Imam Abu Ja'far Muhammad Ibn Jarir Tabari.

¹ Bağımsız Araştırmacı-Yazar, Özbekistan Cumhuriyeti Ekonomi ve Maliye Bakanlığı Evrak Düzenleme Şubesi Başkanı, anvarkhoja@mail.ru. ORCID: 0009-0002-7375-0446.

In the article, care was taken to obtain qualified information on the subject and to introduce a new approach. Taking the subject under the spotlight in accordance with today's geopolitical agenda, based on historical facts, necessitates the examination of historical documents and deep analysis. The document scanning technique, a qualitative research method, was used in the study. Resources in Uzbek, Turkic, Russian, Persian, English, and Arabic were used in this context.

Keywords: Islam, Turan, Central Asia, Turks

Özet

Miladın 7. yüzyılının ilk yarısı Avrasya kıtasının jeopolitik açıdan yeniden dizaynının başlangıcı olmuştur. Büyük kıtanın iki süper gücü olan Sasani ve Bizans İmparatorlukları arasında uzun yıllar sürecektir kanlı savaşlar başlamıştır. Savaş ateşperestlik ve Hristiyanlık adına yürütüldüğü için muharebeye sadece ordular değil aynı zamanda halklar da doğrudan dahil olmuşlardır. Bu savaşlarda on binlerce insan öldürülmüş, yüz binlercesi mağdur olmuş, milyonlarcasının inançları ayaklar altına alınmış, mabetler yıkılmış, şehirler ateşe verilmiştir. Bu dönemde karşı karşıya gelen süper güçlerin ilgisini çekmeden, kanlı olayların tam ortasında yeni bir güç filizlenmekteydi. Yeni bir din, yeni bir devletle yepyeni bir uygarlığı doğuracaktı, geleceğe yön verecekti. Ayrıca, bu yeni din savaşta mağlubiyetle evlerinden ve mabetlerinden ayrılan Hristiyan ve Yahudileri "Ehl-i kitap" olarak görmekteydi. İslam dininin kutsal kitabında savaşı Bizans'ın kazanacağı müjdelenmişti. Bu gelişmelerden yarım asır önce Asya'nın uçsuz bucaksız bozkırları ve Orta Asya'nın en eski şehirlerini ele geçirerek, kadim Turan uygarlığını yeniden ayağa kaldıran devlet kurulmuştur. Sahneye yeniden Türkler çıkmışlardır. İpekyolu ticareti üzerinden ortaya çıkan Turan-İran rekabeti Bizans için eşsiz bir müttefik, çaresiz bekleyen Nasrani ve Museviler için bir umut olmuştur. Makalede 7. Yüzyılda Avrasya'da yaşanan jeopolitik dengeler Bizans-Sasani savaşı, Bizans-Türk ilişkileri, İpekyolu güzergâhındaki ticaret Avrupa, Çin, Müslüman kaynakları üzerinden Turan-İslam ekseninde yepyeni bir bakış açısıyla analiz edilmektedir. Günümüzde Türk-İslam Dünyasında yaşanmakta olan geniş çaplı iş birliğinin başlatılması geçmişte Türklerin İslam ile tanışmaları ve İslam dinine yaptığı hizmetleri konularını daha da güncel duruma getirmiştir. Araştırmada Bizans kronolojileri, Çin kronolojileri, Rusça kaynaklar, ayrıca, ünlü Türkolog Lev Gumilev'in "Eski Türkler" kitabından istifade edilmiştir. Kur'anı Kerim ayetleri ve Hadisler ünlü Özbek alimi Şeyh Muhammed Sadık Muhammed Yusuf'un "Tefsir-i Hilal" ve "Hadis ve Hayat" kitapları, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığının resmi kaynaklarından incelenmiştir. İslam tarihine ait bilgiler ünlü İslam tarihçisi İmam Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerir Taberi'nin "The History of Al-Tabari" (Ta'rih al-rusul wa'l-mulük) eserinin Arapça ve İngilizce versiyonları mukayeseli analizi yapılmıştır. Makalede konuya ait nitelikli bilgiler elde edilmesi ve yeni yaklaşım ortaya konulmasına özen gösterilmiştir. Konunun tarihi gerçeklerden yola çıkarak, günümüzün jeopolitik gündemine uygun olarak, mercek altına alınması tarihi belgelerin incelenmesi ve derin analiz yapılmasını gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla, çalışmada nitel araştırma yönteminden, doküman taraması tekniğinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda Özbekçe, Türkçe, Rusça, İngilizce ve Arapça kaynaklar dikkate alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam, Turan, Orta Asya, Türkler

GİRİŞ

Türk Yurdu olarak tanınan Turan'ın tarihi Türk Kağanlıklarından onlarca yüzyıl önce başladığı gibi, Ortaçağda İslam'ın kalkını ve savunma kalesi görevini üstlenen Türklerin İslam dinine hizmetleri onların Müslüman olmadığı dönemlere dayanmaktadır.

Turan kavramı, ilk kez günümüzden üç bin yıllar önce Zerdüştilerin kutsal kitabı olan Avesto'da Türklerin vatanı olarak kayıtlara girmiştir. Zerdüşst kaynaklarından yola çıkarak tarih yazmayı amaçlayan Ferdevsi'nin "Şahnâme"sinde Turan'ın padişahı Afrasiyab'a ve onun halkına Türkler denmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un 11. Yüzyılda yazdığı ilk Türkoloji ansiklopedisi olan "Divan-i Lügat üt-Türk" adlı kitabında ilk Turan Kağanı olan Alp Er Tunga'nın "Şahnâme"deki Afrasiyab ile aynı kişi olduğunu göstermektedir.

Sonraki dönemlerde de Türk Kağanlarından Babürlü Padişahlara kadar olan hanedanlıklar, Sahipkıran Emir Timur'dan Ebulgazi Bahadır Han'a² kadar olan taht sahipleri, Kaşgarlı Mahmud'dan Mahmud Hoca Bihbüdi'ye³ kadar olan edebiyat ve bilim adamları öz dili ve milleti hakkında Türk diye bahsetmişlerdir.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak makalemizde Türk (Türki değil) halklarının ortak adı olarak "Türk" kavramı kullanılacaktır. Dolayısıyla, konumuzdaki "Türk" kavramı 1923'te Mustafa Kemal Atatürk tarafından kurulan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları ile sınırlı olmayacağını özellikle vurgulamaktadır.

Türklerin Yurdu Turan

20. Yüzyılın bazı tarihçileri Türklerin Dünya tarihinde yer almalarını miladın 6. Yüzyılı ortalarında kurulan Türk Kağanlığı ile başlamış olsalar da, Turan'ın geçmişi daha bin yıllar öncesine dayanmakta olduğu yukarıdaki kaynaklarda da kanıtlanmıştır.

Türklerin ataları olan Saka (İskit) ve Hunlar da Turan'ın sahipleri idiler. Bunu doğrulayan Bizans tarihçisi Theophanes'in kronolojisinde: "O zamanlarda bizim Hunlar dediğimiz Türkler Alanların toprakları üzerinden Yustin'in sarayına elçiler gönderdiler" demektedir.⁴ Türk Kağanlığı'nın ilk elçiler kervanı miladi 558 yılında Bizans'a gelmişlerdi.

Bizans'tan Türklere 568 yılında elçi olarak gönderilen Zemarkos'un seyahatleri hakkında kayıt yürüten Menendr Türklerin diline İskitçe (Sakaca) demektedir: "Bu kabilelerden, felaketi ve uğursuzluğu kovduğuna inanılan bazı kişiler Zemarkos'a geldiler. Onun Bizans'tan beraberinde getirdiği eşyalarını alarak güzelce istif ettiler. Sonra sandal ağacını yakıp İskit dilinde barbarca birtakım kelimeler mırıldanarak, çan çalıp, davul dövdüler".⁵

Hunların torunları ve doğrudan varisleri sayılan Hazar Kağanlığı hakkında Çin kronolojisi "T'ang-shu"da: "Po-sih'in (Persiya) ve Fu-lin (Roma-Bizans) in kuzey komşuları Dulgaslar (Türk Kes halkları)" olarak adlandırılır.⁶

Bizans kaynaklarında Türkler şöyle tanıtılmaktadır:

² 1644 – 1663 yıllarında Harezmi'deki Hiva Hanlığı'nın padişahı

³ 1875 – 1919 yıllarında yaşayan Türkistan cedidlerinin lideri, Gaspıralı İsmail'in yakın dostu.

⁴ Theophanes Bizantius. (1870), Fragmenta, v.I, p.446-449, s.p.446.21-447.7, Lipsias: HGM.

⁵ Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-114, İstanbul: Selenge Yayınları.

⁶ Bichurin, N.Y. (2007), Sobraniye svedeniya..., c-2, s-326, 329-6; Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-205, İstanbul: Selenge Yayınları.

“Türkler ateşi her şeyin önüne koyar, suyu ve havayı yüceltir, yeryüzüne ilahiler söyler ve yalnızca yerin ve göğün yaratıcısına “Tanrı” diyerek dua ederler. O’na atlar, boğalar ve küçükbaş hayvanlar kurban ederler”.⁷

Ünlü Rus Türkologu Lev Gumilev’in Türkler hakkında şu itirafı dikkat çekicidir: “Şu hususu özellikle kaydetmek gerekir ki, İstemi-han ve Kara Çürin Türk sadece birer kumandan değil, aynı zamanda çok iyi yöneticilerdi. Fatih olarak geldikleri ülkeler için bir *modus vivendi*⁸ teşkil etmişlerdi. O güne kadar dağınık halde yaşayan, ufak çaplı savaşlarda gücünü yok edip kalmış olan kabileler, barış içinde yaşamının zevkini tatmışlardı. Bunlar göçebe hayatı için lazım olan her şeyi almışlar ve zamanı gelince bundan böyle kendilerini Türk ismi altında birleşmiş bir toplum olarak takdim edebilmişlerdi. Bu mümtaz Türkler, yeni bir ülkeye ister fatih, ister misafir, ister paralı asker veya isterse savaş esiri olarak gelsinler, her halükarda diğer halkların yönetici kadrosuna kıyasla daha başarılı ve daha üstün bir performans gösteriyorlardı”.⁹

“İrkçılık kadim Türkler’in kültürüne yabancıydı”.¹⁰

Türkler’in – diyordu 12. Yüzyılın tarihçisi Fahreddin - kazandıkları başarılar ve elde ettikleri şöhretin sebebi sorulacaksa, cevabı şudur: Malumdur ki, her kabile veya herhangi bir grup, kendi milleti, kendi aşireti arasında ve kendi şehrinde yaşarken saygı ve sevgi görür. Fakat başka bir ülkeye veya gurbete gittiklerinde hor görülürler ve kimsenin dikkatini çekmezler. Halbuki, Türkler tam aksine, kendi ülkelerindeyken ve kandaşlarının arasındayken, sıradan bir Türk kabilesi neyse odurlar. Ancak ülkelerinden Çıkıp Müslüman ülkelerine geldiklerinde kendi yurt ve evlerindeki kadar güçlüdürler; el üstünde tutulurlar, kumandan veya sipahsalar olurlar”.

Sonra tarihçi Fahrettin Mübarekşah Merverûdi Türkler hakkındaki görüşlerini Türklerin hikmet ve zeka sahibi hükümdarı Afrasiyab’ın şu sözleri ile kanıtlar: “Türkler sedef içindeki inciye benzerler. Kabuğunun içindeyken bir değeri yoktur ama kabuğundan dışarı çıktığında padişah tacını, gelinlerin boynunu ve kulaklarını süsleyecek kadar değerli olurlar”.¹¹

Türkler ünlü komutan İstemi Yabgu liderliğinde miladin 560. yılında Sasanilerle ortak rakipleri olan Ak Hunların topraklarını paylaşma konusunda anlaşmışlar. İslam Peygamberi Muhammed Aleyhisselam’ın kutlu doğum yılı – 571’de Orta Asya’yı tamamen ele geçirerek, Turan’ın kadim şehirlerini hakimiyetleri altına almayı başardılar. Türklerin Kuzey Kafkasya’nın tamamını alarak, Bizanslara komşu olması da aynı yıllara denk gelmektedir. Ayrıca, İpekyolu’nun önde gelen tüccarları ve diplomatları olan Soğdluların Türk himayesine girmeleri Turan coğrafyasında yepyeni bir ekonomik ve kültürel kalkınmayı beraberinde getirdi. Ancak ticaret yolundaki rekabet Turan-İran husumetini yeniden alevlendirdi. Türkler Farslara karşı müttefiklik arayışında Soğdlu elçi Maniah’ı Bizans’a gönderdiler.

Allah Resûlü Muhammed (s.a.v) Arap yarımadasındaki halkları İslam sancağı altında birleştirince, komşu ülkelerin padişahlarına da mektup yollayıp Hak dinine

⁷ Theophanes Bizantius. (1870), Fragmenta, v.I, p.446-449, s.p.446.21-447.7, Lipsias: HGM.

⁸ Modus vivendi — lat."yaşam tarzı"; çatışan tarafların barış içinde bir arada yaşamasına izin veren bir düzenleme veya anlaşma; genellikle siyasi işlerde gayri resmi ve geçici düzenlemeleri tanımlamak için kullanılır (https://en.wikipedia.org/wiki/Modus_vivendi).

⁹ Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-192, İstanbul: Selenge Yayınları.

¹⁰ Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-209, İstanbul: Selenge Yayınları.

¹¹ Umnâkov, İstoriya Fahriddina Mubarakşaha, s. 10.; Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-193, İstanbul: Selenge Yayınları.

davet eder. Mektuplarda Allah Resûlü (s.a.v) taç ve taht sahiplerini bir tek Allah'a inanmaya ve sadece O'na kulluk etmeye çağırmıştır.

Sezar Herakleios, İslam Peygamberinin dediklerini doğrulamış olsa da, yanındaki din adamları itiraz ederek onu bu kararından dönmeye ikna ettikleri, İran Şahı ise peygamberin ismi onun isminden önce yazıldığı için böbürlenerek, mektubu yırtıp attığı bazı Müslüman tarihçilerinin kitaplarında kaydedilmektedir.

Türlere ise Nebi'den mektup gelmemiştir. Ama onlar Peygamberle muhatap olanlardan farklı olarak; Müslüman olmadan önceki Araplar gibi kendi elleriyle yaptığı putlara, Farslar gibi kendi elleriyle yaktığı ateşe tapmazlar, tanrılarında çocuk veya ortak yakıştırmazlardı.

İslam Dünyaya Yayılmaya Başladığı Dönemde Avrasya'nın Jeopolitik Durumu

Miladın 7. Yüzyılının başlarında Avrupa'nın büyük bir kısmı, Asya'nın Ortadoğu'dan Orta Asya sınırlarına kadar, Afrika'nın kuzeyi de olmak üzere geniş coğrafyada dönemin en güçlü devletlerinden olan Bizanslar (Rum) ve Sasaniler (Fars) hüküm sürüyordu. Onların arasında sürekli devam etmekte olan savaşlardan dolayı sınırları durmaksızın değişiyordu.

Bu olayların hemen yanı başında Arap yarımadasında yeni gelişmeler kendini göstermiştir. Tertemiz kalplerinde yepyeni bir dinlerini dünyaya yaymak hayaliyle yanıp tutuşan, peygamberlerinin müjdesinden başka sevinecek hiç bir şeyleri; ne iktidarları, ne de müttefikleri olmayan Müslümanlar ile Irak-Şam yolu ticaret kervanlarının önemli güzergâhı ve tüm Arapların kutsal mabedi olan Mekke'deki Kâbe'ye sahiplik yapan Kureyş müşrikleri de bu muharebenin tam ortasındaydılar. Müslümanlar ve rakiplerinde bu savaşların sonucunu etkileyebilecek hiçbir şey olmamasına rağmen, onlar da çekişmekte olan güçlerin bazılarında taraf oluyorlardı.

Tüm bu olaylar yaşanırken Turan'ın Güneybatıdan komşusu Farslar ile Kuzeybatıdan komşusu ve hasmı olan Avar Kağanlığı müttefik idiler. "Pers-Avar ittifakı 628'e kadar devam etti, bu birlik, az kalsın, Bizans İmparatorluğunu dağıtacaktı".¹²

Bizanslar da, perslere karşı güçlü bir müttefik arayışındaydı. Kuzeyindeki Alanlar, Antlar gibi kabile düzeyindeki birleşmeler güçlü bir devlet anlayışına sahip olmadıklarından, onlarla anlaşmalar süreklilik arz etmiyor, çıkarlara göre sallanmaktaydı.

Gelişmeler hakkında İslam kaynakları detaylı bilgi sunmaktadır. "Sene 613. Peygamberliğin beşinci senesi. Rum ve Fars arasında çok büyük kanlı bir savaş yaşandı. O zamanlar Fars'ta Hüsrev, Rum'da Heraklius padişah idi. Her iki imparatorluğun yeteri kadar toprakları, askeri gücü vardı. O dönemde Filistin, Suriye, Mısır, Irak'ın bir kısmı ve Anadolu Rum'un hâkimiyetindeydi. Farslar Rum'a iki taraftan saldırdılar. Dicle ve Fırat'ın kıyısından Suriye'ye, Azerbaycan ve Ermenistan tarafından Anadolu'ya girdiler. Fars Ordusu, Rum güçlerini her iki cepheye tarumar ederek, denize kadar kovaladı. Onlar Suriye'deki Nasranilerin tüm kutsal şehirlerini ele geçirdiler. 614 yılında Kudüs başta olmak üzere Filistin'in tamamını işgal etti. Savaş sonucunda tüm kiliseler yıkıldı, dini mekânlar harabeye döndü. Farslar yirmi altı bin Yahudi'yi ve altmış bin Hristiyan'ı kılıçtan geçirdiler. Şah'ın sarayına öldürülenlerden otuz bininin kafası getirildi.

Savaş Mısır'a kadar yayılmıştır. 616 yılında Farslar, Nil vadisini işgal ettiler. Sonra İskenderiye'ye yürüdüler. Diğer taraftansa, tüm Anadolu'yu ayakları altına alarak,

¹² Gumilev, L.N. (2010), Drevniye tyurki (Eski Türkler), s-44, Moskova: ACT.

İstanbul Boğazı'na kadar dayanmışlardır. Farslar ilhak ettiği yerlerde, ateşperest tapınağı inşa etmekte, hristiyanlığı ortadan kaldırarak, kendi dini ritüellerini uygulamakta idiler. Bu kadar ağır bir hezimetten sonra Rum İmparatorluğuna bağlı bir kaç eyalet ve bölgelerde merkezi otoriteye karşı isyanlar baş göstermeye başladı. Afrika ve Avrupadaki bir kaç eyalet, hatta başkente komşu bazı bölgeler bile imparatorluğa bağlılığını reddettiklerini ilan etti. Kısacası, Doğu Roma İmparatorluğu parçalandı. Ordu dağıldı. Sezar Heraklius başkenti bırakıp, Kartaca'ya kaçtı. Zaferlerden sarhoş olan Persler bir kaç koşulları öne sürdüler. Rum ise, Farsların tüm taleplerini kayıtsız şartsız kabul etti.

Rumların mağlubiyetini duyan Mekke müşrikleri gayet sevindiler ve müslümanlara: “Siz ve Rumlar “Ehl-i kitap”sınız, biz ve Farslar “Ehl-i kitap” değiliz, bizim ortaklarımız sizin ortakları yendiler, artık biz de sizi yeneceğiz”, dediler.

O zamanda Allah “Rum” sûresinin ilk âyetlerini indirdi”.¹³

Elif Lâm Mîm. Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde (بضع سنين - bid'î sinîn) galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle mü'minler sevinecektir. Allah, dilediğine yardım eder. O, mutlak güç sahibidir, çok merhametlidir.¹⁴

Bu kadar adi bir savaştan sonra Bizansların durumundan haberdar olan hiç bir Allah'ın kulu “Rumlar galip geleceklerdir” demeye cesaret edemezdi. Bunu ancak mutlak güç sahibi Allah söyleyebilirdi.

Olayların devamı hakkında büyük müfessir ve tarihçi İmam Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr Taberî tüm detayları ile yazmıştır:

“İmam Ebû Ca'fer Muhammed İbn Cerîr Taberî der ki: Bize İbn Vekî'nin... Abdullah İbn Mes'ûd'dan rivayetinde o, şöyle anlatmış: İranlılar Rumlara galip idiler. Müşrikler İranlıların Rumlara galip gelmesini; müslümanlar ise, Rumların İranlılara galip gelmesini istiyorlardı. Çünkü Rumlar kitâb ehli olup kendilerinin dinlerine daha yakındılar. “Elif, Lâm, Mîm. Rumlar yenildiler. Yakın bir yerde... Onlar bu yenilgilerinden sonra gâib geleceklerdir. Birkaç yıl içinde (بضع سنين - bid'î sinîn)...” âyeti nazil olduğunda müşrikler: Ey Ebubekir, senin arkadaşın: Rumlar birkaç yıl içinde İranlıları yenecekler, diyor, dediler. Hz. Ebubekir: Doğru söylemiştir, dedi. Onlar: Var mısın, seninle bahse tutuşalım? dediler. Yedi yıl içinde olmak üzere dört devesine bahse girdiler. Yedi sene geçti ve bir şey olmadı (Rumlar gâlib gelemediler). Müşrikler buna sevinirken müslümanlara ağır geldi. Bu, Hz. Peygambere (s.a.v) anlatıldı da: Sizde birkaç yıl (بضع سنين - bid'î sinîn) ifadesi ne anlama gelir? diye sordu. Onlar: Ondan az olan sayılara denilir, dediler. Allah Rasûlü: Git, bahsi artır ve süreyi de iki sene uzat, buyurdu. İki sene geçmemişti ki atlılar gelip Rumların İranlılara gâlib geldiği haberini verdiler. İnananlar buna sevindiler”.¹⁵

Mü'minlerin sevinmeleri için yeteri kadar nedenleri vardı, tabiki. Onlar Rabbi ve Rasûlü'nün vaadine kuşku duymadıklarından bahse girmişlerdi. Artık bu iş onlar için namus meselesiydi. Mü'minler Allah'ın müjdesinin gerçekleşeceğinden şüphe etmiyorlardı, yalnız ihlaslarından dolayı gayrimüslimlerin de buna inanmalarını, başkaların da onların hak bildiği yola hidayet olmalarını, bu hadiselerin sebebinden dinlerinin daha geniş kitleleri etkilemesini umuyorlardı. Ancak, mü'minler o dönemde, değil gelişmeleri değiştirmek, hiç bir şekilde olaylara

¹³ Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, (2008), Hadis ve Hayot. C-21, s-74, Taşkent: Sharq NMAK.

¹⁴ <https://kuran-ikerim.org/meal/diyanet/rum-suresi>, E 29 Mayıs 2024.

¹⁵ <https://www.intergez.com/30-rum-suresi-ibn-kesir-tefsiri>, E 29 Kasım 2022.

doğrudan katılabilmek için bile fiziksel ve askeri güce sahip değillerdi. Dışarıdan bakıldığında, müslümanlar bu savaşlar selinin önünde bir çubuk gibiydiler. Fakat onlar her kesten güçlü olan, her şeye muktedir olan Allah için hiç bir zorluk olmadığına inanıyorlardı.

O zaman Kadir olan Allah'ın hükmünü kim yerine getirdi? Kuran-i Kerim'in müjdesini kim gerçekleştirdi? Mü'minleri sevindiren kimdi? İslam Peygamberini haklı çıkaran kimdi? Müşrikleri üzen kimdi? Rum'un boğazını sıkıan Fars'ı dize getiren kimdi? Müslümanların "Ehl-i kitap"larını kurtaran kimdi?

Müjde-i İlahi'yi Yerine Getirenler

Türk Kağanlığının uçsuz bucaksız toprakları doğuda Pasifik'in ucundaki Sarıdeniz'den Atlantik'in kolundaki Karadeniz'e kadar, Kuzey Sibirya'nın zemheri bozkırlarından Hindistan'ın sıcak vahalarına kadar yayılmıştır. İmparatorluğun Doğu uluslarını Ulu Kağan, Batı uluslarını Yabgu Kağan yönetiyordu. Yabgu devlet hiyerarşisinde kağandan hemen sonra gelen ikinci kişiydi. İlk dönemlerden buyana devletin kurucusu Bumin Kağan'ın kardeşi İstemi Yabgu Batı Ulusların fatihi olarak bu bölgeleri yönetiyordu. İstemi ve onun oğlu Kara Çürin döneminde imparatorluğun Batı sınırları genişlemiş, yeniden katılan ulusların kardeş ve yabancı halkları ile yakın ilişkiler düzenlenmişti. Kara Çürin uzun yıllar iktidarda kalarak, kendi ulusunun dışında Doğu Kağanlığın yönetiminde ve Çin'deki küçük devletleri tabilikte tutma konusunda etkin olmuştu.

Kara Çürin'in vefatından sonra bazı beceriksiz yönetimler döneminde devlet işleri biraz sallanmış olsa da, onun torunu Tung Yabgu Kağan (618 – 630) iktidara gelince, işler hemen düzene girdi. Tung Yabgu devlet yönetiminde fevkalade kabiliyetli, diplomatik ilişkilerde etkindi. Yeni padişahın Bizans-Sasani çatışmalarından yararlanarak, onları etkisi altında tutmakla İpekyolu ticaretindeki aslan payına sahip olma maksadı olduğu ilerideki faaliyetinde açık ve net anlaşılıyor.

Yabgu Kağan yeni karargahını Çaç¹⁶ (bugünkü Taşkent) ovasının kuzeyindeki yemyeşil yaylalarda inşa etti. Nitekim, bu bölge hem kuzeydeki göçebe kabileleri ve Çinde yeniden boy göstermeye başlayan Tang hanedanını, hem güneydeki farsları ve batıdaki Bizansları kontrol etmek ile kendi istediği mesafede tutabilmek için coğrafi ve stratejik açıdan en uygun konumda bir yerdi. Burası tüm Avrasya'ya emretmekte olan Kağanlığın uçsuz bucaksız topraklarının tam ortasındaydı. İşte oradaki ipek ve altın yaldızlı ihtişamlı kurv-ı çuvaçında¹⁷, altın tahtının üstünde dünyanın dört bir tarafından gelen elçileri karşılıyordu. Onun yüce konağına sadece elçiler değil, seyyahlar, Hint ve Çin'den, Budda ve Konfüçyüs rahipleri bile geliyorlardı. Muhteşem padişah onların hepsini karşılar, dinler, hediyelerini alır, dünyanın farklı köşelerinden haberleri öğrenir, eşsiz iktidar gücünü yansıtır ve cömertlikle ağırlardı.

7. Yüzyılın ikinci çeyreğinin ilk yıllarında Çinli Budist rahip bugünkü Kırgızistan'ın Tokmak şehrinin bulunduğu yerde avlanmakta olan Tung Yabgu Kağan'ın kabulüne nail olur. Hsüan-tsang güzel atların çokluğu karşısında şaşkına dönmüştü. Rahip hükümdar hakkında söyle hikâye ediyor: "Han yeşil atlas cüppe giymişti ve başı kapalı değildi. Sadece alnını çevreleyen bir ipek şeritle saclarını

¹⁶ Bu şehir için türkler hep "Taş kent" deseler de, Soğd dilinin İpek yolu güzergahındaki üstün pozisyonundan dolayı soğdu kaynaklarındaki "Çaç" ya da "Çaç ket" adı bu dönemde yaygındı. Arap alfabesinde "Ç" harfi bulunmadığı nedeniyle Arap kaynaklarında "Şaş" deye geçer. 16.Yüzyıldan sonra "Taşkent" adı tüm kaynaklarda kabul görmüştür.

¹⁷ kurv-ı çuvaç — Han'a ait yuvarlak çadır, s-1, s-195, Mahmud Kaşgâri (1970), Dîvân-i Lügât üt-Türk, s-201, Taşkent: Fan.

toka edip omuzuna sarkıtmıştı. Hanın çevresini saran 200 kadar süvari simli cüppeler giymişlerdi ve saçları beliklenip örülmüştü Diğer savaşçılar develere veya atlara binmişlerdi. Bunların elbiseleri ise kürk ve ketenden yapılmıştı. Tuğlu uzun mızrakları ve okları vardı. O kadar çoktular ki kuyruğun sonu görünmüyordu”.¹⁸

Türk Kağanlığı iktidar gücünün zirvesindeyken, Ortadoğuda gerilim tırmandıkça tırmanıyordu. Bölgesel güçler olan Bizanslar ve Sasaniler ticaret yolundaki payını artırmak, verimli tarlalar ve bereketli yaylaları ele geçirmek, dinlerini yaymakla iktidarını güçlendirmek gibi stratejik hedefleri uğurunda uzun süren, geniş kapsamlı muharabeye başladılar. Yıllarca süren harbin sonunda kazanan İran olmuş ve Bizanslılar hegemonyalarını kaybetmişlerdir. Cani savaşın askeri açıdan en zayıf seyircileri olan müslümanların kutsal kitabında Alemlerin Rabbinin dilinden “Rumlar yenildiler. Yakın bir yerde... Onlar bu yenilgilerinden sonra gâîb geleceklerdir”, hükmü verilmiştir. Bu hükümden ne galip Farsların, ne de mağlup Rumların haberi vardır. Haberleri olsa bile, o kadar önemseyecekleri tahmin edilemezdi, zeten. Ama yirmi altı bin yahudiye ve altmış binden fazla hristiyanı kılıçtan geçirmiş, otuz bininin kafasını saraylarına kadar süründürerek aşağılamış, mabetlerini harabeye dönüştürmüş, milyonlarca insanın inançlarını çignemiş olan zerdüşterin belasından kurtarabilecek bir güce, sadece Rum Sezarı Herakleios’un değil, tüm yahudi ve hristiyan aleminin de muhtaçlığı vücudundaki can ve damarlarındaki kan kadardı. Türk Kağanıysa yaşanmakta olan olaylarla ilgili apayrı planlar ve amaçlar güdüyordu. Hadiselerin devamını Türklerin yardımına en çok muhtaç olan Bizans kaynaklarından öğrenmek daha mantıklı geliyor.

“Miladın 622. yılı. Lazika’dan Herakleios Türklerin Kağanına elçi göndererek, perslere karşı müttefiklik teklif etti. O hediyeleri aldı ve askeri yardım sözünü verdi. Herakleios bundan çok sevindi ve bizzat onunla görüşmek için yola çıktı. Kağan Sezar’ın gelmekte olduğunu duyar duymaz karşılamaya koyuldu. İmparator yüksek saygıyı duyunca, şayet Türk müttefik olmakta kararlıysa, onun (imparatorun) yanına gelmesini istedi ve Türke “evladım” dedi. Türk imparatora sarıldı. Herakleios başındaki tacını Türke giydirdi. Onun onuruna ziyafet düzenledi. Herakleios ziyafet sofrası için getirilen tüm değerli eşyaları, imparatorluk elbiselerini ve incilerle süslü küpeleri ona hediye etti. Ayrıca, Herakleios, Türkle gelen devlet erkanına da böyle cömertlik gösterdi. Sonra Herakleios avarlarda yaşayan acı tecrübeyi Türklerde de yaşama endişesiyle, müttefikliği taçlandırmak istedi – o Türk’e öz kızı Evdokia’nın resminin göstererek, dedi: “Bizleri Tanrı birleştirdi – seni bana oğul edindirdi. İşte bu benim kızım – Rumların prensisi. Şayet, sen bana elinde silahınla düşmana karşı savaşta yardım edersen, kızımı sana hatun olarak vereceğim”. Herakleios türklerle birlikte İran’a saldırdı ve şehirlerini harabe, ateşperest tapınaklarını yerle bir etti”.¹⁹

Bizans, Çin ve Türk Kağanlığı İpekyolu ticaretinin güçlenmesinden yana idi. Bunun gayet farkında olan Kağan harplerle beraber diplomasi ve müttefiklik ilişkilerini de yanyana götürüyordu.

Ton Yabgu Kağan Çin’de hüküm süren hanedanlarla da aktif diplomasi yürütmekte idi. O önce Sui, sonra Tang hanedanı ile müttefik oldu.

¹⁸ Chavannes, Documents, p. 194; Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-210, İstanbul: Selenge Yayınları.

¹⁹ Nicephori archiepiskopi Constantinopolitani opuscula historica/Ed.C.de Boor. (1880), Lispae.

Çin'in "Sui-shu" kronolojisinde: "Tung Yabgu Han cesur ve ihtiyatlıydı. Bir savaşa girmişse daima zafer elde etmiştir" denmektedir.²⁰

Daha Sasaniler tamamıyla yenilmemiş, Bizanslar tehlikeden tam olarak kurtulamamış, Kağan ise, bu savaştan tüm istediklerini elde etmiş değildi. Rum tarihçileriye, gelişmeleri şöyle yazmakta: "625'de Heraclius Andreas isimli oldukça zeki ve kabiliyeti birini sınırsız zenginlik vaadiyle Hazarlar'a ve Kuzey padişahlığın ikinci kişisi Yabgu Kağan'a gönderdi, o kendinden son derece emin bir şekilde şu cevabı verdi: "Onun (Heraclius'un) düşmanlarından intikam almak için geleceğim. Cesur yiğitlerimle bizzat kendim yardıma geleceğim ve onun istediği gibi kılıcım ve oklarıma bir savaş talimi yaptıracağım". Başlangıç olarak elçiyile birlikte yola çıkan bin süvari, Pers ileri karakollarını yarararak, Herakleios'un karargahına ulaştı ve ittifak anlaşması pekiştirilmiş oldu. Bir sonraki yıl vaat edilen birlikler Aghvania²¹ ve Atrpatakan'a²² gönderildi".²³

Bu zaferler Kağanlığın Sasanileri tüm Doğu sınırları boyunca hapsedmesini sağladı. Soğdlu tüccarlar İranla ipek ticaretinde rekabetten dolayı Tung Yabgu Kağanı Hazarın batısında yer alan Bizans sınırındaki tüm bölgeleri ele geçirmeye ikna ettiler. Türk Ordusu Derbend'in denizin içine kara giren sert ve yüksek taş kale duvarlarını aşarak, Gürcistan'ı ve Ermenistan'ı aldı. Olaylar hakkında Bizans, Ermeni ve Gürcü kronolojileri detaylı bilgi vermekte. Kağan 627 yılında Tiflis kalesini ele geçirerek, diğer şehirleri feth etmesi için oğlu Böri Şad'ı bırakırken komutanlarını: "Eğer bu ülkenin hükümdar ve beyleri oğlumu karşılayıp, ülkeyi teslim ederlerse; şehirleri, kaleleri ve ticareti benim savaşçılara bırakırlarsa, hayatlarını bağışlayın ve bana hizmet etmelerine izin verin", deye tembihledi.²⁴ Bu açıklama da Kağanın Bizanslara yardım etmek ve onlara komşu olmakla İran'a karşı ipek ticaretinde ezici üstünlüğe sahip olmayı hedeflediğini gün yüzüne çıkarmaktadır.

Ne olursa olsun, Türkler Bizanslıları yok olmanın eşiğinden döndürdüler. Kurtarıcılarının sayesinde Rumlar savunmadan saldırıya geçebildiler. 628 yılına gelince, onlar Ktesifon'un civarındaki sarayları ateşe vermeye başladılar. Farislerin onları durdurmaya mecali kalmamıştı. Düşmanı püskürtmekten umudunu kesen devlet erkânı Hüsrev'i tahttan indirmiştir.

Yukarıda beyanı geçen tarihi hadiseleri büyük Türk âlimi, Turan'ın bilge hükümdarı Mirza Uluğ Bey'in su içmek için yeşil yaşım taşından yaptırdığı fincanının (şuanda Londra'daki müzelerin birinde bulunmaktadır) gümüş kenarlığında tam Türkçe yazılı şu hikmet izah etmektedir: "Kerem-i Hakka nihayet yoktur". İslam dininin kutsal kitabında verilen mücdenin yerine getirilmesi ile birlikte, Müslümanların "Ehli kitap" diye kendilerine en yakın gördükleri yahudi ve hristiyanları ateşperestlerin tehlikesinden kurtarılması, tüm bunları onlara etnik, dini, kültürel ve tarihi açıdan yakınlığı olmayan Türkler tarafından

²⁰ Chavannes, Documents, p. 52.; Gumilev, L.N. (2007), Eski Türkler, s-203, İstanbul: Selenge Yayınları.

²¹ Kafkas Albanyası'nın diğer adı. Bugünkü Azerbaycan ile Dağıstan'ın güneyini kapsayan eski bir krallık. MÖ 3. ve 4. yüzyıllarında kurulmuştur. Eski Türk dilinden geçmiştir ve bu söz şu anda da birçok Türk halklarının dilinde kullanılmaktadır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Albanya>, E 29 Mayıs 2024.).

²² MÖ 4. yüzyılda çoğu bugünkü İran Azerbaycanı ve İran Kürdistanı olarak bilinen bölgede kurulmuş eski bir krallık. Günümüzdeki Azerbaycan'ın tarihi adı Atropatena'dan kaynaklanmıştır (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Atropatena>, E 29 Mayıs 2024.).

²³ İstoriya Agvan, s. 110; Artamonov, İstoriya hazar, s. 155; Gumilev L.N. (2007), Eski Türkler, s-234, İstanbul: Selenge Yayınları.

²⁴ Gumilev L.N. (2007), Eski Türkler, s-252, İstanbul: Selenge Yayınları.

gerçekleştirilmesi ne müslimlerin, ne de Nasranilerin ve İsrailoğullarının aklına bile gelmezdi.

Türklerinse böyle önemli bir misyonu amaçsız, duygusuz, duyarsız yürüttüğünü varsaymak zordur. Tamam, kağanlar ve Soğud tüccarlarının İpekyolu ticaretinde üstün olma hedefleri olduğu asla göz ardı edilemez. Ama acımasız savaflara asker gönderen, muharebede can alan ve can veren Türk halkını teşvik etmek için güçlü bir ideolojiye ihtiyaç vardı. Yabancı tarihçilerin bile övgüsünü kazanan “yalnızca gök ve yerin yaratıcısına tapan, va Ona “Tanrı”, deyen”, geldiği her ülkede ırk ayrımcılığına mücadele etmeden bütünlük ve dayanışma (modus vivendi) oluşturan devlet felsefesine sahip Türkler’in bu kadar geniş bir coğrafyada gerçekleştirdiği büyük hamleyi sadece maddi çıkarlar ve ekonomik gelirler karşılığında yaptığına kanaat getirmek mantığa tam uymuyor. Bunun açıklamasını Göktürk Kağanlığının ünlü şehzadesi ve komutanı Kül Tigin için inşa edilen bengütaş’tan bulabiliriz:

“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insanoğlu kılınmış. İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş”.²⁵

Büyük Kağanlığın kurucu hükümdarları ve onların varisleri kendilerini gök ve yerin arasında bulunan tüm insanoğlunun hamisi hâkimi olarak görmüşler. Tüm insanoğlunun barış ve huzur içinde yaşamaları için sorumlu olduğunu düşünmüşler. İnançları aşağılanmış, yurtları harabeye dönmüş, ırzı ve namusu ayaklar altına alınmış milyonlarca insanları kurtarmak, onlara yapılan eziyetleri bertaraf etmek amacıyla Türk erleri cepheye koşmuşlardı. Sonuçta kısa zamanda ortaya çıktı. Avrupa ve Asya’nın iki büyük imparatorluğu arasında yaşanan ve halkların dirayetini kıran uzun süreli savaş noktalandı. İnsanlar ise ölümcül çatışmalardan, şehirler baskından, mabetler saldırılardan kurtarılmıştır.

Yaşanan olaylardan sonra İran’da gerileme dönemi başladı. İleri gelenler şahların birini öldürüp, diğerine taç giydirmekteydi. Bizanslarında uzun süren savaflardan direyeti tükenmiş, ekonomik yıkımın eşiğine gelmişti. Her iki imparatorluk, yepyeni dinle, yeni medeniyet, yeniçağ başlatan İslam devletine ardı sıra topraklarını teslim etmeye başladı. Müslümanlar Peygamberlerinin mücadelediği gibi, İran’ın başkenti Medayin’i, Yemen ve Şam’ı feth ettiler. Hızla genişleyen Halifelik kısa süre içinde Fransa sınırlarından Çin topraklarına, Kafkaslardan Hint ovalarına kadar yayıldı.

Türlere gelince, Tung Yabgu Kağan’ın vefatından sonra hâkimiyetin zirvesinden inme dönemi başladı. Ama Kağanlığın varisleri olan devletler ve onlardaki Türk toplulukları İslam’ı benimsemekle kalmayıp, yeni dinin en güçlü muhafızları ve en bilge düşünürleri oldular. Karahanlılar ve Bulgar Kağanlığı ile Asya ve Avrupa’da Türk-İslam sancağını diktiler. Türk-İslam medeniyeti Gaznelilerle Hindistan’ın iç bölgelerine, Selçuklularla İran, Anadolu ve Ortadoğu’ya, Memlüklerle Afrika’nın dağ ve çöllerine, Altın Ordu ile Doğu Avrupa’ya, Osmanlılarla Avrupa’nın yüreğine ve Atlas okyanusunun kıyılarına, Sibiryaya Hanlığı ile Tayga ormanları ve Kuzey okyanusunun buzlarına, Timurlular²⁶ ile Akdenizden Çin’e, Sibiryadan Hint okyanusunun ortasına kadar varabilmiştir. Ayrıca, Sahipkıran Emir Timur ile “TURAN” adında İmparatorluk kurdular. Yavuz Sultan Selim ile “İslam Halifesi” olarak, 1517’den 1924’e kadar tüm müslümanlara manevi önderlik yaptılar. İlerleyen asırlarda Türkler İslam’ın akidesini İmam Mâtürîdî ile, felsefesini Ebu

²⁵https://www.turkcebilgi.com/kul_tigin_yaziti#post, E 29 mayıs 2024.; O’zbekiston tarixi Xrestomatiya Kul tigin bitigi, (2014), s-112, Taşkent: Fan.; Orhun Yazıtları (i, kuzey. 7, ii, doğu. 31).

²⁶ 1858 yılına Güney Asya’ya hükmeden Babürlü İmparatorluğu de Büyük Timurun torunları ve doğrudan varisleridir.

Nesr Farâbî ile, hikmetini İmam Buhârî, Tirmizî ve Dârimîler ile, hukukunu Burhanettin Marginânî ile, cebrini El-Harezmi ile, tıbbını İbni Sina ile, zeminini El-Fergânî ile, semasını Mirza Uluğ Bey ile, okyanusunu Ebu Reyhan Birüni ile, Akademi'sini diğer alimler ile inşa ettiler.

Sonuç

Turan -Sakaların (İskitler), Hunların ve sonraki dönemde "Türk" adıyla Avrasya kıtasına yayılan halkların medeniyet bıraktığı geniş coğrafyayı içermektedir. Türkler yaşamış oldukları her bölgede ırk ayrımcılığına müsaade etmeden, bütünlük ve dayanışma (modus vivendi) oluşturan devlet felsefesine sahip olduklarından dolayı, yüzyıllar boyunca hâkimiyetlerini sürdürmüşlerdir. İnanç olarak, yalnızca gök ve yerin yaratıcısına tapmış ve Ona "Tanrı" demişlerdir. Ayrıca, sadece farklı inançlara saygı göstermekle kalmamış, diğer din temsilcilerinin hayatlarını kurtarmayı, haklarını savunmayı görev edinmişler. Bu özelliklerinden dolayı İslam dini yayılmaya başladığında bu dini benimsemeleri zor olmamıştır. İslam ile şereflendikten sonra bu inancı sahiplenmekten öte dinin öncüsü, savunucusu olmuşlardır. Dolayısıyla Türkler İslam ile yücelmiş ve İslam'ı yüceltmişlerdir.

Türklerin İslam dinine hizmeti bu dini kabul etmeden önceki dönemlere dayanmaktadır. İslam'ın kabul edilmesinden sonra Türkler devlet olarak dinin yayıldığı tüm bölgelerde hanedanlıklarını kurmuş ve bu bölgelerin önemli bir kısmını etkileri altına almışlardır. Türk kökenli komutan ise dünyanın neresinde olursa olsun, Müslümanları korumak için canları pahasına savaflara girmekten çekinmemişlerdir. İlmi bakımdan gerek tefsir, hadis, fıkıh, tasavvuf gibi dini bilimler olsun, gerek tıp, astronomi, matematik, fizik, kimya, mühendislik gibi fen bilimleri veya tarih, edebiyat gibi sosyal bilimler olsun öncü âlimler, kâşifler yetiştirmişlerdir. Ayrıca, resim, müzik, hattatlık gibi sanatın tüm dallarında en hünherli sanatçılar olmayı başarmışlardır.

Türk tarihi hakkında Çin, Fars, Soğud, Arap, Bizans, Roma ve diğer Avrupa kaynaklarında yeterince bilgiler verilmektedir. Bu kaynaklardan bilgiler süzülerek, incelendiğinde faaliyeti daha az araştırılmış nice şahsiyetler ortaya çıkacaktır ki, bu isimler ortak Türk tarihini oluşturmak için kilit isimler olabilir. Bu büyük zatların hayatı konusunda bilimsel araştırmalar, edebiyat ve tiyatro eserleri, belgeseller, filmler çekilmesi tüm Türk halklarının ortak ataları hakkında aydınlanmaları, bu şahsiyetler etrafında birleşmeleri için hizmet edecektir.

Kaynakça

- Mahmud Kaşğârî (1970), *Dîvân-i Lügât üt-Türk*, Taşkent: Fan.
- Kaşğarlı Mahmut (2003), *Dîvân-i Lügât üt-Türk*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- Ebu Reyhan Birûnî (1968), *El-Âsâr ül-bâkiye an el-kurûn ül-hâliye*, Taşkent: Fan.
- Yusuf Xos Hocib (1971), *Kutadğu Bilig*, Taşkent: Fan.
- Yusuf Has Hacib (2005), *Kutadğu Bilig*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Gumilev, L.N. (2007), *Eski Türkler*, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gumilev, L.N. (2010), *Drevniye tyurki*, Moskova: ACT.
- Bichurin, N.Y. *Sobraniye svedeniya...*, s-2, s-326, s-329.
- Theophanes Bizantius. (1870), *Fragmenta*. – Lipsias: HGM.
- Nicephori archiepiskopi Constantinopolitani opuscula historica/Ed.C.de Boor. (1880), Lipsiae.
- O'zbekiston tarixi Xrestomatiya (2014), *Kul tigin bitigi*, Taşkent: Fan.
- Firdavsiy, A. (2011), *Shohnoma*, Taşkent: Gafur Gulom NMIU.
- Firdevsî. (2005), *Şahnâme*, İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. (2008), *Hadis va Hayot*, Taşkent: Sharq NMAK.
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. (2016), *“Tafsiri Hilol”*, Taşkent: Hilol Nashr.
- Ṭabarî. (1989) *The History of Al-Ṭabarî (Ta'riḫ al-rusul wa'l-mulūk)*, New York: SUNY Press.
- Umnâkov, *İstoriya Fahriddina Mübarakşaha*
- İstoriya Agvan, s. 110
- Artamonov, *İstoriya hazar*, s. 155
- Chavannes, *Documents*, p. 52, p. 194.
- Takayshvili, E. *Istochniki gruzinskih litopisey (Georgian Chronicles'in kaynakları)*, s-124, not-3.
- https://en.wikipedia.org/wiki/Modus_vivendi, E 29 mayıs 2024.
- <https://kuran-ikerim.org/meal/diyanet/rum-suresi>, E 29 mayıs 2024.
- <https://www.intergez.com/30-rum-suresi-ibn-kesir-tefsiri>, E 29 Kasım 2022.
- https://www.turkcebilgi.com/kul_tigin_yaziti#post, E 29 mayıs 2024.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Albanya>, E 29 mayıs 2024.
- <https://tr.wikipedia.org/wiki/Atropatena>, E 29 mayıs 2024.